

*Бекенова Фариза Муртхановна¹*¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 3 курс 8D-011400 мамандығының докторанты***ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ
ТҮРКІ МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ АЯСЫ***Аңдатпа*

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы Орта ғасырдағы Түркі мәдени мұрасының зерттелу аясы жан – жақты қарастырылады. Мақала барысында түркі әлемінің өткені мен бүгіні, тарихтың қай дәуірінде болмасын интеллектуалдық қарымы мен әрекетіне тиесілі екендігі тұрғысынан ой елегінен өткізіліп, зерделенді.

Түркі тектес халықтардан шыққан әйгілі тұлғалардың қызметі мен мұраларын, өмір жолдары мен әлемдік өркениетке қосқан үлесін бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар биігінен зерделеу негізге алынды. Жана заман тұсында түркі мемлекеттері дағдарысқа ұшырап, отарлау қыспағына түскеніне қарамастан озық ойлы тұлғаларды тарих сахнасына шығара алғаны зерттеу нысанына айналды. Бүгінде әлемнің саяси картасында тәуелсіз алты түркі мемлекеттері бар. Тәуелсіздік алған жылдардағы ізденіс арқасында көптеген мемлекет және қоғам қайраткерлері, қолбасшылар мен әскербасылар, ғалымдар мен қаламгерлер, өнер майталмандары жайлы ақпараттар жүйеленді.

Тірек сөздер: Тәуелсіз Қазақстан Республикасы, Орта ғасыр, түркі жазба ескерткіштері, мәдени мұрасы, зерттеу

*Bekenova Fariza Murthanovna¹*¹*Abay Kazakh National Pedagogical University, 3rd year doctoral student, specialty 8D-011400***THE DEGREE OF STUDY OF THE MEDIEVAL TURKIC CULTURAL HERITAGE IN THE
INDEPENDENT REPUBLIC OF KAZAKHSTAN***Abstract*

The article deals in detail with the study of the medieval Turkic cultural heritage in the Republic of Kazakhstan. In the course of the article, the past and present of the Turkic world, its intellectual approach and activities in whatever era of history they may be were considered and studied.

studying the cultural heritage of the turkic world in the middle ages in kazakhstan with a new perspective, the facts and documents concerning the leaders of the turkic world, whose history marked the beginning of the historical processes of the millennium, are studied, the contribution of outstanding personalities to human civilization is analyzed. They proved that in the Middle Ages they created a state, rising to the height of the empire, put forward serious initiatives to ensure the security and integrity of the country, and achieved better results.

Keywords: independent republic of kazakhstan, middle ages, monuments of turkic writing, cultural heritage, research

*Бекенова Фариза Муртхановна¹*¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, докторант 3 курса 8Д-011400***СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ТЮРКСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
В НЕЗАВИСИМОЙ РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН***Аннотация*

В статье подробно рассматривается изучения средневекового тюркского культурного наследия в Республике Казахстан. В ходе статьи были осмыслены и изучены прошлое и настоящее тюркского мира, его интеллектуальный подход и деятельность в какой бы эпохе истории они ни находились.

Изучение культурного наследия тюркского мира в эпоху Средневековья в независимом Казахстане с новой позиции изучены факты и документы, касающиеся лидеров тюркского мира, история которых положила начало историческим процессам тысячелетия, проанализирован вклад выдающихся личностей в человеческую цивилизацию. Они доказали, что в Средние века создавали государство, поднявшееся на высоту империи, выдвигали серьезные инициативы в обеспечении безопасности и целостности страны, добивались лучших результатов.

Ключевые слова: независимая Республика Казахстан, Средневековье, памятники тюркской письменности, культурное наследие, исследования

Ортағасырлық түркі мемлекеттерімен белсенді саяси-экономикалық байланыста болған іргелі мемлекеттер тарапынан үнемі төніп тұратын қауіп-қатерден сақтану, этносаияси және экономикалық-шаруашылық ерекшеліктерге ие тайпалардан құралған мемлекеттің саяси тұрақтылығын сақтауға ұмтылысы түркілердің дәстүрлі түркілік дүниетаныммен мемлекеттің өсіп-өркендеуі немесе құлдырап жоғалуы мемлекеттегі идеологиялық дәстүрлердің тұрақтылығына тәуелді болды.

Кеңестік идеологиялық жүйе тұсында бұл маңызды мәселеге баса көңіл аударылмай, ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным негізіндегі діни идеологияны кешенді түрде зерттеу аумағынан тысқары мәселе саналды. Сондықтан да әдетте ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылу және құлдырау себептерін зерттегенде көбінесе осы мемлекеттердегі саяси-экономикалық аспектілер зерттеу нысанына айналып, ал рухани-мәдени, діни аспектілерге жете мән берілмеді. Осының әсерінен ортағасырлық түркі мемлекеттерінің өркендеуі мен құлдырау процестерінің себептері түсіндірілгенде шынайы нәтижелерге қол жеткізіле бермеді. Ал, Батыс зерттеушілері де не түркі көшпенділер дүниетаныммен таныстықтың әлсіздігінен, немесе өздерінің белгілі бір діни-саяси көзқарасының ықпалынан, не болмаса Батыс зерттеушілерінің көпшілігіне тән еуроцентристік көзқарас әсерінен мәселеге барынша байыпты қарай алмады.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен мемлекеттілігімізді баянды ету жолында өткенді дұрыс саралап, отан тарихындағы көмескі тұстарды қайта зерттеу үшін ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихын ұлттық дүниетаным тұрғысынан қайта қарастыру мәселесі басты назарда болып отыр. Әсіресе соңғы кездері қарқынды насихатталып, іске аса бастаған жаһандану процесі барысында мәселенің өзектілігі барынша айқын болып отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның өміршендігі мен қазіргі жаһандану проблемаларын шешу жолындағы негізгі артықшылық пен ерекшеліктері екендігін дәлелдеп, жаһандық мәселелерге тап болып отырған қазіргі жағдайда да түркі мемлекеттерінің тарихындағы рухани аспектілерді мемлекеттік-тәуелсіздік тұрғысынан жүйелі, кешенді түрде зерттеп, тарихи сабақтастық заңдылықтарын еске ала отырып, заманға лайықтыларын пайдалану өз өзектілігін жоғалтпай отыр.

Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі кезеңіндегі рухани дамуында қоғамның мәдени саласының маңызы ерекше күшейіп, салмағы арта түсті. «Өткенсіз болашақ жоқ» деген қағидаға сүйенсек, қоғам өміріндегі барлық құбылыстардың себеп-салдарын өткен әдебиеттен, мәдениеттен, тарихтан іздеуіміз қажет. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениетіміздің тарихын жан-жақты саралап, өткенімізге көз жіберсек, рухани өміріміздегі оң өзгерістер мен шешуін таппаған мәселелерді дұрыс пайымдай аларымыз анық. Адамзат дамуының, адамзат прогресінің, жалпы адамзат мәдениетінің аса зор табыстары мен жетістіктерінің бір үлкен саласы – көркем әдебиет. Әдебиеті халық жасаған. Солай бала тұрса да, әдебиет көне түркі дәуірінен бері фольклор түрінде де, жазба түрінде де, қазіргі бай әдебиетімізге жалғасты. Осы әдеби мұрамыздың бірқатары өз дәрежесінде зерттелді, енді бір қатары әлі де зерттеп-зерделеуді қажет етеді.

Көптеген жазба ескерткіштер, V—IX ғасырларда көк түріктер құрған Түркі қағанатының батыс бөлігіне тиесілі. Ал бұл өлке біздің ата-бабаларымыздың мекені. Қазіргі біздің отанымыздың жері. Сондықтан да, олар сол дәуірдің мұралары қазақ халқының түп-тамыры болып саналады. Қазақ этногенезі мен мемлекеттілігінің, заттық-рухани мәдениетінің, дүниетанымның қалыптасуы мен дамуын зерттеуде көне түркі кезеңіне басымдылық берілуі де сондықтан. Өзінің бастамасымен 2001 жылы Күлтегін ескерткішінің ғылыми көшірмесінің Астанаға әкелінуіне орай өткізілген салтанатта сөйлеген сөзінде Н. Ә. Назарбаев былай деген еді: «Түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барлығына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» [1, 11]. Елбасымыз атап көрсеткендей, тамыры тереңге кеткен түркі өркениетінің ең маңызды құрамдас бөлігі — оның жазба ескерткіштері бұның өзі түп тарихымыз бен әдебиетіміздің, мәдениетіміздің қайнар көзі екеніне ешкім дау туғыза алмайды.

Кеңес дәуірінен бастап түркология деген ғылымның аясында қарастырылып келген жазба ескерткіштер тілін зерттеу тәуелсіздігімізді алып, еңсемізді көтергенен кейін тіпті жандана бастады. Сол мұраларымыз бүгінгі мұраларымызды зерттеп-зерделеуге қатысы бар. Өйткені, қазіргі мұраларымызды зерттеу және соларды танып-білу қажетті деректермен қамтамасыз етіліп болды деуге әлі ерте. Сондықтан да, осы дәуірге қатысы бар барлық тілдік деректерімізді тұтастай алып зерттеу қажет. Ал біздің ойымызша, ондай дерек көздерінің ең маңыздыларының бірі қытайша жазылған жазба ескерткіштер болып табылады. Сол себептен болар, кезінде. В.В. Бартольд көшпенділер мұрасын зерттеуге байланысты басқа дерек көздерімен салыстырғанда қытай деректерінің маңыздылығын айырықша атап өткен болатын [2, 50]. Ел басының бастамасымен жүзеге асырылап жатқан «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында біраз жәдігерлеріміз зерттелді, әлі де зерделеніп жатыр, сонымен қатар іргелі және қолданбалы, тәуекелдік жобалар аясында да бұл тақырып өз маңызын жойған жоқ. Сондай бір жоба аясында біз Пекин қаласына іс сапарға барып біраз материалдарға қолымыз жетті. Көне түркі ескерткіштеріне қатысты қытай жазбаларына келетін болсақ, олар VI-IX ғасырларда және одан кейінгі кезеңдерде орнатылған тас ескерткіштерге көне қытай тілінде, дәстүрлі қытай иероглифтерімен нақышталған жазбалар жатады. Көне түркі мемлекеті мен Қытай патшалықтары арасында болған түрлі саяси, экономикалық, мәдени, рухани қарым-қатынастарды айғақтайтын деректер жиынтығы.

Аталмыш жазбалардың бір ерекшелігі ескерткіштегі түрікше жазбаларды қайталамайды, олар көне руникалық жазбалардың аудармасы емес. Жазба мәтіндерінде баяндалатын сол кездегі тарихи-мәдени кейбір оқиғалар мен оған қатысқан тұлғалар, оқиғаның болған уақыты, орыны дәстүрлі қытай деректері мен түрікше руникалық мәтіндермен бірдей емес. Олар бір-бірінен өзгеше. Тіпті бірінде кездескен оқиға бірінде кездеспейді. Сондықтан да бұл жазбалар бұрыннан қолда бар деректерді толықтайды және олар еш өзгеріске түспеген, қайталанбайтын түп деректер қатарына жатады.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында шетелдердегі бағалы мәдени мұраларымыздың қатарында көне түркі ескерткіштерін есепке алу, төлқұжаттандыру және елге оралту жұмысына бастан-аяқ жіті көңіл бөлініп келеді. Бұл іс шараның нәтижесінде біраз жәдігерлеріміздің көшірмелері қазақ еліне оралды. Бұл жөнінде осы бағдарлама негізінде үлкен жұмыс жасаған шығыстанушы ғалым М. Әбусейтова былай дейді: «Шығыстанулық зерттеулер негізінде Республиканың әлемдік тарихи процесстегі орны мен рөлін кең ауқымда зерделеуге деген нағыз қажеттілік туып отыр. Бұл өз кезегінде Қазақстан Республикасының халықаралық мәдени имиджін көтеруге қызмет етеді» [3, 130 б.].

Осы хансулар тілінде жазылған жәдігерлер қай кезден бастап зерттелді деген заңды сұрақ туындайды. Біз қолда бар деректерге сүйене, отырып Ресей және Батыс ғалымдарының зерттеулеріне көз жіберсек, XIII ғасырда Қытай тарихшысы әрі саяхатшысы Иелу Чжу мен Иран тарихшысы А. Джувейни Орхон өзені бойына барып, ондағы көне түркі ескерткіштерін және қытай жазбаларын өз көздерімен көріп қайтқаннан соң олардың тапақ мәліметтері жер-жерге жете бастайды, одан кейін Орхон бойына алғаш жеткен зерттеуші орыс ғалымы Н.М. Ядринцев болған. Ол Д.А.Клеменцпен бірге Монғолияға жасаған сапарында Орхон ескерткіштеріндегі қытай жазбаларына бірінші рет ғылыми тұрғыдан мән беген. Бұл мәлімет жөнде Н.М. Ядринцев 1890 жылы қаңтар айында Мәскеуде өткен археологтардың халықаралық VIII конгресінде ескерткіштердегі қытай жазбалары туралы тұңғыш рет баяндама жасаған. Сол жылы фин ғалымы О. Гейкель (1851—1924) бастаған экспедиция Монғолияға аттанып, ескерткіштердегі қытай, соғды, түрік тілдеріндегі жазбалардың эстампажын алды. Ол өзі жинақтаған экспедиция материалдарын 1892 жылы толық атлас етіп жарыққа шығарған. Онда қытай жазбалары тұңғыш рет жан-жақты ғылыми тұрғыдан талданған.

1891 жылы жазда Ресей ғылым академиясы ұйымдастырған, В.В. Радлов жетекшілік еткен арнайы ғылыми экспедиция да Монғолиядағы Орхон өзені бойына келді. Бұл жолғы экспедиция жұмысының қорытындысы ретінде Ресей ғалымдары дайындаған «Атлас древностей Монголии» атты үлкен жинақ 1892 жылы жарыққа шықты [4].

XX ғасыр басында Қытай мемлекеті ең әуелі, Цин патшалығының Ұланбаторда тұратын ұлығы Сан До сырт аймақтарға жасаған сапарының бірінде Күлтегін ескерткішіне жолығып, ондағы жазудың көшірмесін алады. Бұл кезде Қытайда түркітану ілімі қалыптаса қоймаса керек. Себабі түркітануға арналған алғашқы мақала 1929 жылы Қытайда жарияланған Хуан Чжунциннің «Күлтегін ескерткіші» атты мақаласы мақаласы болып саналады. Бұдан соң (1930 ж.) ол «Тағы да Күлтегін ескерткіші туралы» атты мақала жариялап, ескерткіштің қытайша бөлігіне қатысты біраз деректер береді [5]. 1934 жылы Юэ Цзя-цзао «Қарақорымдағы Таң дәуіріне тән үш ескерткіш» атты мақала жариялап, Күлтегін, Білге қаған, Орда-Балық ескерткіштерінің қашан, кімдердің атына қойылғандығы туралы зерттеу жүргізді. Кейін атақты түрколог Цын Чжунмянь 1937 жылы жазған «Түрікше Күлтегін ескерткіші» атты мақаласының соңғы бөлігінде ескерткіштегі қытайша жазбаны бұдан бұрынғы қытайша және фин нұсқасымен салыстыра отырып, көптеген қателер бар екендігін көрсетеді. Демек, Күлтегін ескерткіші байқалғаннан күні бүгінге дейінгі қытайша жазбалар жайлы шетелдік ғалымдардың зерттеулерін жан-жақты сараптаған кешенді ғылыми жұмыс әлі күнге жасалған жоқ. Бұндай зерттеу жүргізу кешенді түрде талдап сараптауды қажет етеді.

Қытай ғалымы Ма Чаншоу жазған «Түріктер және Түркі қағанаты» атты монографияда түріктердің алғаш мемлекет құрған кезінен бастап, біртіндеп күшейген, Шығыс және Батыс қағанатқа бөлінген тарихы, Таң әулетімен болған байланысы, Шығыс Түрік қағанатының Таңға бодан болуы мен Таң қосындарының Батыс Түрік қағанаты жеріне жасған жорықтары т.б. тарихи жағдайлар кең ауқымда баяндалады. Бұлардың қатарына Линь Ганьның, Цын Чжунмяннің, Э. Шаванның және Ван Чжилайдың осы тектес зерттеулерін жатқызуға болады.

Түркі мұрасын зерттеуге деген қызығушылық, оны қазақ этногенезімен байланыстыра зерттеу елімізде өткен ғасырдың 20-30 жылдарынан бастау алады. Ш. Құдайберді, М. Тынышпаев, М. Ақынжанов, Ә. Марғұлан сынды ғалымдар мен ұлт қайраткерлері қазақ этногенезін, тілдік мәдениетін түркі тарихымен байланысты түрде қарастырды. Олардың зерттеулерін кейіннен Ғ. Айдаров, М.Оразов, А. Аманжолов, Р. Бердібай, М. Жолдасбеков, Ә. Қайдаров, А. Сейдімбеков сынды ғалымдар жалғастырды. Бұл авторлардың бәрі – қазақ халқы мен көне түркілердің тарихи байланысына үлкен мән берді. Бұл қатарда жас ғалым А. Оразбаеваның көне түркілер мен қазақ халқының арасындағы этникалық сабақтастық туралы зерттеуі бүгінгі таңдағы нақты, өзекті мәселеге арналды. Белгілі ғалым, ҚР ҰҒА академигі Б. Көмеков араб деректеріне сүйеніп жасаған зерттеулерінде бүгінгі Қазақстан шегінде жасаған көне түркі тайпаларының бір-бірімен болған этномәдени байланысына, олардың көшіп-қонуы мен қоныстану аумағына, Қазақ мемлекеттілігінің даму мәселелеріне терең әрі жан-жақты назар аударылған. Қ. Салғараұлы – көне түркілер мен қазақ халқының этно-мәдени, рухани қарым-қатынастарын көптен зерттеп келе жатқан ғалым. Сондай-ақ, ол ҚР Президентінің тапсырмасымен көне ғұн, түркі тарихына қатысты қытай материалдарын еліміз атынан жинақтауға алғаш ат салысты.

Осы бағытта Н. Мұқаметханұлының зерттеулерін де айрықша атап өтуге тиіспіз. Оның «Қазақ мәдениетінің тарихын зерттеудегі қытай деректерінің маңызы», «Қытай жылнамаларындағы Қазақстан және қазақ халқының тарихына қатысты Хан және Цин патшалықтары кезіндегі деректер» деген зерттеулерін ерекше атауға болады.

Ю.А.Зуевтің еңбектері көне түркілердің ертедегі тарихы мен дүниетанымын тереңдей зерттеуге арналды. Ол көне түркілердің өз қолымен қалдырып кеткен мәңгітас бітіктеріне (жазбаларын) төл тарихымызды зерттеудің тікелей дерек көзі ретінде назар аударды. 2004 жылы жарық көрген С. Игібаевтің «Түркі қағанатының құрылуы мен жойылуы» атты зерттеуі Шығыс Түркі қағанатының Қытай қол астындағы “бодандық” тарихына жаңаша көзқараспен қарауға жетелейді. Оның пікірінше, түріктердің Таң қол астында бодан болу кезеңі, жұрт айтып жүргендей, елу жыл емес, небары отыз жыл төңірегінде ғана болған. Профессор К. Аманжолов өзінің «Түркі халықтарының тарихы» атты еңбегінде Түркі қағанатын осы күнгі түркі халықтары тарихының, мемлекеттілігінің бастау көзі ретінде қарастырды. С.К. Игібаевтің 2005 жылы жарық көрген «Қазақстан в источниках и материалах» атты еңбегінде көне түркі дәуірінен XIV ғасырға дейінгі Орта Азия мен Қазақстан тарихына қатысты түрлі дерек көздеріне жүйелі талдау жасалған. Ол осы еңбегінде оларды түрлерге және типтерге айырды.

Соңғы жылдардағы отандық түркологияның қомақты жетістігі ретінде Қ. Сартқожаұлының «Объединенный каганат тюрков (745-840)», «Байырғы түрік жазуының генезисі», «Орхон мұралары» [6] атты зерттеу еңбектері жарық көрді. Оның М. Жолдасбековпен бірігіп жазған «Орхон ескерткіштерінің толық атласы», – «Атлас Орхонских памятников» атты еңбегін Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінің Т.З. Қайыркен жаңғыртқан және аударған нұсқалары да енгізілді. Бұл еңбектерінде авторлар Түркі қағанаты мен одан кейінгі Біріккен Түркі (Ұйғыр) қағанаты кезіндегі түркі ескерткіштеріне және олардағы көне түркі, соғды, қытай тілдерінде қашалған жазбаларға мәтінтану тұрғысынан жан-жақтылы зерттеу жасады.

Қазіргі қазақ тілі орта түркі дәуірінен кейін түркі тілдес халықтардың қалыптасу дәуірінде өз алдына жеке отау тігіп, жеке тіл ретінде тарих сахнасына шықпаны белгілі. Сол себептен, түркі халықтарына ортақ ауыз әдебиеті үлгілері мен тарихи жазба мұралар қазақ ұлтына да тиесілі болып саналады.

Түркілік мұраны зерттеудің маңызы туралы аз айтылып-жазылып жатқан жоқ. Өйткені, оны зерттеп-зерделеу арқылы халық тарихын, жады мен ой-санасын, таным-түсінігін, этникалық ұқсас қауымдастықтардың белгілі бір тарихи-мәдени кеңістіктегі тұрмыс-тіршілігі мен өркениетін анықтауға болады. Бұл бағыттағы ізденістер, әлі де болсын, ортақ арнасы мен шешімін күтуде. Түркі әлемінің құндылықтарын тұтастай алып, ғылыми-саралау алғашқы кезде дұрыс жолға түссе де, кеңестік дәуір идеологиясына байланысты бөлшектеніп кетті. Бұл туралы белгілі түркітанушы ғалым Ш.Ибраев: «Тек қана лингвистикалық зерттеулерде болмаса, әдебиет, тарих, этнография, археология ғылымдарындағы ізденістер түбі бір түркі дүниесінен алыстап кетті. Кейінгі тоқырау жылдарында көбінесе ежелгі түркі тайпаларының негізін құраған, кейіннен тағдыр талайынан бөлінген ұлыстар мен ұлттардың шеңберінде ғана зерттеле бастады» [7], – деп жазады.

Бүгінге дейінгі түркілік мұраларға қатысты зерттеулерді зерделесек, еуразиялық кеңістіктегі көшіп-қонған түркілік ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпының қалыптасуына, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігіне деген түрлі ой-пікірлердің бар екенін пайымдаймыз. Бұрын батыс, орыс ғалымдарының еңбектері шешуші құжат, айқын дәйек ретінде қабылданып келсе, ендігі уақытта сол мұраларды қазіргі саяси-қоғамдық жағдай мен бүгінгі ғылыми таным-түсінік тұрғысынан қайтадан ой елегінен өткізіп, тереңдетіп зерттеп-зерделеуге әрі тың деректермен толықтыруға мүмкіндік туып отыр.

Осындай мүмкіндікке орай, қазіргі кезде посткеңестік мемлекеттер аумағындағы түркітану, оның ішінде Қазақстандағы түркітану өз дамуының жаңа кезеңі алдында тұрғанын байқауға болады. Себебі, бұл салада зерттелген дүниелерден зерттелмегені әлдеқайда көп. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі рухани мәдениет көзі болып табылатын түркілік жазба ескерткіштерді зерттеуге мүмкіндік берген зор импульс болды.

Өз тегін тану, оның тамырына үңілу арқылы жаңғыруда мынадай екі міндет айқын аңғарылады. Оның бірі – өз тілі мен ділін, әдебиеті мен тарихын, мәдениеті мен өнерін тереңнен тану арқылы рухани жаңғыру болса, екіншісі – әлемдік жаһандану үдерісінің күшті ықпалына қарамастан, адамзаттың ілгерілеп дамуында көшбасшы болуға ұмтылу болып отыр.

Жалпы түркілік ауыз әдебиеті – ықылым заманнан бері атадан балаға ауысып келе жатқан көненің көзі болса, сол сияқты ежелгі және орта ғасыр жазба ескерткіштері де түркі халықтары тілі қалыптасу дәуіріне дейін жазылған әдеби-рухани ортақ мұралар. Оларға Орхон-Енисей, Талас жазбаларын, ұйғыр жазуының нұсқаларын, «Дивани лұғат ат-түрік», «Құдатқу білік», «Хұсрау мен Шырын», «Мұхаббат-наме», «Гүлстан бит-түрки», «Нахадж әл Фаради», «Қисса сул-Әнбиә» сияқты т.б. оғыз-қыпшақ тілінде жазылған мұраларды жатқызып жүрміз. Осы жазба ескерткіштер әрі әдеби-тілдік дерек, әрі тарихи-танымдық дерек, әрі рухани әдеби-мәдени құндылық ретінде XVIII ғасырдан бастап әр қырынан зерттеліп келеді. Әсіресе, тарихи-тілдік материал, көне әдебиет нұсқасы ретінде біршама кең ауқымда зерттеліп-зерделенді. Бұл бағытта түркітанушылар: В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Н.М.Ильминский, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, Ф.Г.Исхаков, А.М.Щербак, Э.Р.Тенишев сияқты т.б. ғалымдардың еңбектерін ерекше атап өткен жөн.

Түркітанудың кең өріс алып дамуына қазақ ғалымдары да айтарлықтай ат салысты. М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, С.Аманжолов, Ғ.Айдаров, Ш.Сәтпаева, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, Ә.Ибатов, Ә.Қайдаров, А.Аманжолов, Н.Келімбетов, С.Қасқабасов, А.Қыраубаева, Ш.Ибыраев сияқты т.б. қазақ ғалымдары көне түркі жазба ескерткіштерінің жанры, әдеби-көркемдік ерекшеліктері, дүниетанымдық сыр-сипаты және қазақ әдебиетінің тарихы, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, қазақ әдеби тілінің тарихы, этнолингвистикаға мәселелеріне қатысы деген сияқты т.б. бағытта іргелі еңбектер жазып, түркітануға сүбелі үлес қосты.

Еліміз тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болғаннан бері қазақ тілін туысқан түркі тілдерімен салыстыра зерттеу, қазақ тілі тарихының тереңіне бойлау бұрынғыдан гөрі қарқын ала бастады. Қазақ тілінің даму тарихын нақтылау мақсатында ауыз әдебиеті үлгілерінің тіліне, түркілік ежелгі және орта ғасырдағы жазба мұралар тіліне зерттеулер жүргізіліп, ата-бабадан қалған мәдени-әдеби рухани мұраларды ұлттық құндылықтар ретінде зерделеуге ерекше мән беріле бастады. Осы мақсат-мүддеге орай, қазақтың тілші-лингвист ғалымдары «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында ежелгі және орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық сыр-сипаты жайында зерттеулер жүргізіп, олардың қазіргі түркі тілдес халықтарға ортақтығын, тіл арқылы қалыптасатын рухани-мәдени құндылықтардың бүгінгі түркі тілдес халықтар мәдениетімен және жалпыадамзаттық өркениетпен сабақтастығын анықтауда.

Түркілік жазба ескерткіштердің әдеби-көркемдік сипаты, тілдік ерекшеліктері туралы біршама зерттеулер жүргізіліп, құнды-құнды еңбектер жарық көргенімен, филологиялық тұрғыдан толық шешімін тапты деуге әлі ерте. Бүгінгі таңда V–XIV ғасырларда жазылған түркілік жазба ескерткіштері тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып зерттеу – өзекті мәселе болып отыр. Өйткені, ұлт тарихын, яғни өзімізді танып-білу үшін бұл мұралардың берері көп. Әсіресе, осы мұралардың орта ғасырларға жататындары қазақ тілінің қыпшақтық негізін анықтауда негізгі тілдік материал болып саналады. Ондай ескерткіштердің қатарына Құтыптың «Хұсрау мен Шырыны», Хорезмидің «Мұхаббат-намесі», С.Сарайдың «Гүлстан бит-түркий», Мұхаммед бин Алидің «Нахадж әл Фарадисі», Рабғузидің «Қисса сул-Әнбиәсі» сияқты т.б. шығармалар жатады.

Қазіргі қазақ тілі тарихи кезеңдерді бастан өткеріп, бүгінгі көркем қалпына жетті. Оның барша халыққа ортақ, жалпыхалыққа түсінікті, әдеби-стильдік нормалары қалыптасқан, қоғамдық қызметі жан-жақты әдеби тілі сан ғасырлар бойы қалыптасты. Сол себептен, түркілік дәуірдегі жазба мұралар тілін ғылыми-теориялық тұрғыдан терең талдап, зерттеудің маңызы зор.

Ескерткіштердің әдеби-тілдік деректері қазіргі түркі халықтары өркениетінің қалыптасып дамуынан, соның ішінде қазіргі қазақ өркениетінің өркендеуінен хабардар етеді. Қазіргі қазақ тілі мен әдебиетінің көркемдік-стильдік жаңа заңдылықтарын анықтап, еліміздің мәдени өміріндегі жаңашыл бағыттарды жүйелеп, оларға ғылыми-практикалық сипаттама беру үшін де түркілік жазба мұраларды зерттеу қажет. Сол себепті де бұл жазба ескерткіштерді тілдік жағынан болсын, әдеби көркемдік сипаты тұрғысынан болсын зерттеп-зерделеу бүгінгі күнде аса қажетті мәселелердің қатарында.

Бүгінгі таңда түркілік жазба мұра – әлемдік жаһандану үдерісінің күшті ықпалына ұшырап отырғанына қарамастан, адамзаттың ілгерілеп дамуындағы өзіндік бағасы мен тарихи рөлін жоғалта қойған жақ. Тамырын сан ғасырлық тарихтан алатын, гуманистік қағидалардың сабақтастығын анықтауға негіз болатын және сонымен қатар жалпы түркі өркениеті мен түркілік идентификацияны жаңартып, өзектендіруге септігін тигізетін әдеби-тілдік құнды материалдар осы мұраларда шектеусіз мол. Осы материалдарды ғылыми тұрғыдан игеріп, жан-жақты зерттеп-зерделеу – түркі өркениетінің өткені мен бүгінгісінен, сондай-ақ болашақ даму жолын бағдарлауға үлкен мүмкіндік береді.

Түркі әлемі ықылым замандардан бері адамзат өркениетінің дамуына қалай ықпал етіп келсе, қазіргі кезде де оның даму парадигмасы мен типологиясының қалыптасуына рухани, идеологиялық, экономикалық әсерін тигізіп отыр. Осы тұрғыдан алғанның өзінде де түркітану түркі дүниетанымының бар қыры мен келбетін, этикасы мен эстетикасын, тілі мен әдебиетін, ділі мен дінін, тарихы мен құқығын, этнографиясын, педагогикасы мен психологиясын, логикасын т.б. зерделуде маңызды рөл атқарады.

Тәңірлік дәуір ескерткіштері болып саналатын ежелгі түркілердің «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөкке» арналған тастағы жазуларының мазмұны кейіпкерлердің туылғанынан бастап, оның ерлікке толы өмірі мен өлімін көрсетумен аяқталады. Осы секілді батырлық жырлардың да мазмұндық-идеялық құрылымы – түркі халықтарының барлығына тән болып келеді. Бұл – ежелгі дәстүрдің жұрнағы, осы дәстүрдің тұрақтылығын аңғартады.

«Алып Ер Тонға», «Шу» дастандары мен ғұн дәуірінің батырлық дастандары «Оғыз қаған», «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын» секілді т.б. көркем туындылардағы қалыптасқан әлемді тану мен танытудың көркемдік тәсілдері түркі әдебиетіндегі тарихи сабақтастықтың үздіксіз дамуының айғағы деуге болады.

Төл мұрамызды жадында сақтау, оны эпос, лиро-эпос, аңыз, әпсана, ертегі, мақал-мәтелдер т.б. түрінде ұрпақтан-ұрпаққа өмірлік тағылым тұрғысында жеткізіп отыру түркі тілдес халықтарда айрықша дәстүрге айналған. Бұл туралы кезінде Ш.Уәлиханов: «Қырғыздардың (қазақтардың) өздерінің ежелгі аңыздары мен сенімдерін қалайша бұзбай сақтағаны таңғалдырады. Тағы бір таңғаларлығы – даланың небір қиыр шетіндегі елді мекендер аузындағы өлең-жыр бір қолжазбаның жазуындай болып бірдей төгіледі» [8,91], – деп ерекше мән берсе, М.Әуезов: «... Мақал-мәтелдердің молдығы, олардың тамаша поэтикалық формасы, шебер түрде берілген терең, тіпті философиялық мән-мағынасы – осындай тамаша үздік шығармалар тудырған қазақ халқының өзінен де асқан ақындық дарынның, оның сарқылмас даналылығының анық айғағы» [9,234], – деп жазған болатын. Бұл дәстүр жазба ескерткіштерде де көрініс тапқан. Олардағы сымға тартқан күмістей, мағынасы терең ой мәйегі бүгінгі қазақ тілімен үндесе дамып, бүгінгі күнге жеткен. Мәселен, осы жазба ескерткіштері тіліндегі тек мақал-мәтелдердің өзін ғана рухани тәрбиенің көзі ретінде зерттеп қарасақ, көп мәселенің басын ашуға болатыны сөзсіз.

Құлақтан-құлаққа сіңіп, ауыздан-ауызға жеткен мақал-мәтелдер – халық шығармашылығының жемісі. Қазақ халқының мақал-мәтелдері де сонау ықылым заманнан сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалған асыл дүние. Сан ғасырлар бойғы рухани ой-сана, тұрмыс-тіршіліктің, әлеуметтік өмірдің тәжірибесі әдебиеттің осы бір саласында молынан көрініс тапқан. Мақал-мәтелдерде

халықтың тарихы, ой-арманы, мақсат-мүддесі, дүниеге көзқарасы айқын сезіледі. Бүгінгі тіліміздегі мақал-мәтелдердің, қанатты, нақыл сөздердің бастауы ауыз әдебиеті дегенімізбен, олар бізге көне түркі заманынан келе жатқанын жазба ескерткіштер арқылы да жетті. Бұған М.Қашқаридың «Дивани лұғат ат-түрік» [10] еңбегіндегі мақал-мәтелдер топтамасының бір өзі ғана нақты дәлел бола алады.

Ойымызды қорыты келе, мына бір мәселеге тоқтала кеткеніміз жөн болар. Дүниежүзі бойынша әлемдік өркениетке өзіндік кескін-келбетімен келіп жеткен, оған өзіндік үлесін қосқан халықтар аса көп емес. Әлемдік өркениетке өзіне тән мәдени бітім-болмысымен келгендердің бірі – түркі тілдес халықтар. Түркі халықтарының әлем келбеті мен бейнесін танып-түсінуі және оларды әр текті түрлі жанрда сомдауы – олардың бізге мирас етіп қалдырған мәдени-әдеби мол мұраларынан айқын байқалады. Және осы дүниелер тек түркі халықтарының ғана емес, дүниежүзі халықтарының өзін-өзі танып-білуінде рухани азық, сарқылмас қазына болып келеді. Ол мұралардың көпшілігі түркі тілдес ру-тайпалардың әлі іргесі сөгілмеген, шаңырағы шайқалмаған біртұтас халық болған кезінде, сонау өткен ғасырлардың қойнауында қалыптасқан болатын.

Түркі тілдес халықтардың шығу тегінің, тарихы мен рухани мұра-ларының (тіл мен әдебиет т.б.) ортақтығы – оларға мына жаһандану зама-нында бір-бірлеріне жақындасып, рухани жаңаруларын, бірлесе отырып өз тарихының өткеніне терең үңіліп, өзін-өзі танып-білуін ғана қажет еткізіп отырған жоқ, оларға әлемдік өркениеттен өзінің орнын анықтауда да, біртұтас түркілік мәдениетті қалыптастырып, орнықтыруда да үлкен мүмкіншілік беріп отыр. Себебі, қазіргі әлемдік бәсекелестік адамзат өркениетінің көшбасшысы немесе алдыңғы қатарлы елдерінің бірі болмасаң, із-түзсіз жоғалып, жойылып кететініңді өзінің техникалық прогрессивті дамуымен үнемі ескертуде.

Әлбетте, әлемді танып-түсіну және ол туралы ұғым бүкіл халықтарға ортақ болып келетіні және ұлттық немесе жалпыадамзаттық құндылықтарға айналған сол рухани мұралар гуманистік қағидалардың сабақтастығы негізінде жасалатыны, сөйтіп, оның озық үлгілері әлемдік өркениеттен берік орын алатыны ақиқат. Ондай мұралардың көпшілігі әлемдік өркениеттің жетістіктерінің қатарына жатқанымен, жалпы түркілік өркениет пен түркілік ерекшелікті нақтылай отырып, бір негізден шыққан бірнеше түркілік ұлттардың (қазақ, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, саха, түрік т.б.) қалыптасуына да, олардың болашақ даму жолына да, өзіндік өркениетінің өрілуіне де негіз болды. Сонымен қатар түркі тілдес елдерге әлемдік өркениеттен елеулі орын иеленуде маңызды рөл атқарып, түркі әлемінің қалыптасуына ой-саналық (идеологиялық) әсерін тигізді. Осы тұрғыдан алғаның өзінде түркілік жазба мұраларды әлемдік өркениеттің рухани қазынасы ретінде зерттеп-зерделеудің маңызы зор.

Қорыта айтқанда, бүгінгі таңда көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбаларын да осындай аса қажетті, құнды мұралар қатарына жатқыза аламыз. Өйткені, көне түркі ескерткіштердегі қытай жазбаларын зерттеу – отандық түркологияның зерттеу аймағын кеңейтіп қана қоймай, төл мұрамызды байытады. Түркілердің әлем сахнасындағы ежелгі және бүгінгі орнын ашып көрсетіп, адамзат өркениетіне қосар үлесін бағдарлау үшін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып бірлесе жұмыс істейік, тегі бір, тілегі бір, пікірі бір, жүзі бір, жүрегі кен түркі тектес ағайын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. *Күлтегін жайымының тұсаукесерінде сөйлеген сөз // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары.* – Алматы, 2001. – 9-12 бб.
- 2 Бартольд В.В. *Сочинение.* – Т. V. – М., 1965. – 716 с.
- 3 Абусейтова М.Х. *Проблемы комплексного исследования древнетюркских памятников в Казахстане и Центральной Азии // Материалы международной научно-теоретической конференции “Древнетюркская цивилизация: памятники письменности”.* – Алматы, 2001. – С.130-134.
- 8 Радлов В.В. *Атлас древностей Монголии // СТОЭ.* –Т. I-V. – СПб., 1892-1899. – 538 с.
- 4 Chlegel G. *la stèle funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes et allemands // MSFOu,* – vol. III. 1892. – S.1-57.
- 5 Эргашев Б. *Состоится ли интеграция стран Центральной Азии? // www.cagateway.org.*
- 6 Сартқожаұлы Қ. *Орхон мұралары.* – I т. – Астана, 2003. – 392 б.
- 7 Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. *Түркі халықтарының фольклоры.* – Астана, 2009. – 432 б.
- 8 Уәлиханов Ш. *Шығармалар жинағы. 5 томдық.* – Алматы, 1961. – I. т. – 201 б.
- 9 Әуезов М. *Шығармалар жинағы (мақалалар, зерттеулер).* – Алматы: Жазушы, 1979-1980. – 234 б.
- 10 Қашқари М. *Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ат-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы.* – Алматы, Хант, 1998.